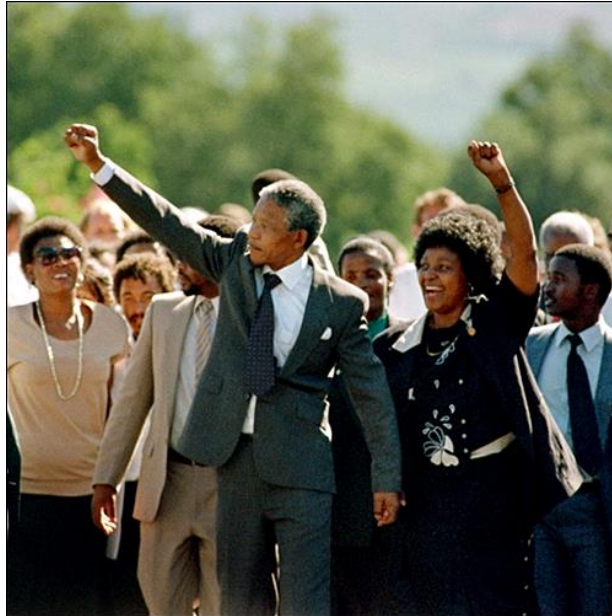

Ubuntu

Een model voor verzoening ¹

I Ubuntu en Nelson Mandela

1 Groepsfoto

Wanneer wij het over Nelson Mandela hebben, stellen wij hem te midden van een groep geestverwanten voor. Geen geïsoleerd beeldhouwwerk, en al helemaal niet op een sokkel geplaatst. Mandela was in de strijd tegen de apartheid in Zuid-Afrika vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw tot aan zijn heengaan in 2013 omringd door medestanders. In velerlei zin was hij in zijn protest tegen schrijnend onrecht *vertegenwoordiger*. Als beëdigd jurist pleitte hij samen met zijn compagnon Oliver Tambo voor de zwarte Afrikanen via de mazen van het verstikkende net van discriminerende wetgeving. Later kregen zijn woorden ter verdediging van burgerrechten via het African National Congress (ANC) een algemene strekking. Maar ook contacten met de South African Communist Party waren en bleven voor Mandela belangrijk. Niet zozeer de communistische doeleinden van revolutie door de arbeidersklasse en een door de staat geleide economie spraken hem daarbij aan, maar eerder de uitgangspunten van *gelijkheid* en *delen van bezit*. Hij was daarbij getroffen door het ontbreken van iedere vorm van racisme binnen de gelederen van de SACP, - ze waren er ‘kleurenblind’.² Het tekende Mandela’s benaderingswijze van mensen, van politiek en van de ordening van de samenleving. Hij zocht naar sleutels voor verzoening en bevrijding. Dogmatische kanten van politiek, religie en levensovertuiging laat hij daarbij terzijde.

¹ Voor dit opstel maak ik gebruik van Henk Haenen, *Ubuntu en Nelson Mandela. Afrikaanse filosofie van verzoening*, Uitgeverij DAMON, Eindhoven 2018.

² Nelson Mandela, *De lange weg naar de vrijheid. Autobiografie*, Olympus, Amsterdam 2004, p74-75.

Deze ruimhartige houding was bij Mandela geïnspireerd door rijke onderdelen van het Afrikaanse ubuntu-besef, met hart en nieren deel uit te maken van een gemeenschap en daarvoor verantwoordelijk te zijn. Ook een praktisch afgestemd Afrikaans christendom, zoals dit door vriend en medestander in de strijd tegen de apartheid, Desmond Tutu, werd voorgestaan, was voor Mandela een anker om niet in een alles verwoestende stroom van wraak – oog om oog, tand om tand – meegesleurd te worden. Deze levenshouding en politiek van verzoening die Mandela voorstond in de tijd dat Zuid-Afrika op de rand van een burgeroorlog balanceerde, moest hij veroveren. Een innerlijke strijd tijdens een langdurige periode van gevangenschap ging hieraan vooraf. In een brief aan zijn vrouw Winnie schreef Mandela hierover:

“... de cel is een ideale plaats om jezelf te leren kennen, om echt en regelmatig het proces van je eigen gedachten en gevoelens na te gaan. Bij het beoordelen van onze vooruitgang als individu, hebben we de neiging ons te concentreren op uiterlijkheden, zoals iemands sociale positie, invloed en populariteit, zijn rijkdom en opleidingsniveau. Die zijn natuurlijk belangrijk in het bepalen van iemands succes in materiële zaken en het is heel begrijpelijk als veel mensen zich vooral inspannen om daarin veel te bereiken. Maar innerlijke factoren zijn veel belangrijker voor iemands ontwikkeling als menselijk wezen.”³

De brief was op Robbeneiland geschreven, waar Mandela met politieke medegevangenen onder een streng en vernederend regime verbleef. “Jezelf” betekende voor hem ‘jezelf te midden van je medegevangenen’. Mandela had samen met Walter Sisulu, Ahmed Kathrada en anderen een hecht netwerk opgebouwd, om ervaringen te delen, om ondanks alle misère toch hoopvol en weerbaar naar een toekomst voor hen en Zuid-Afrika uit te zien. Het ‘ik’ van Mandela was actief, in een voortdurende dynamiek met het ‘wij’ van medemensen: een *groepsfoto* typeert deze menselijke conditie veel beter dan een *individueel portret*. Het markeert een ubuntu-positie en een doorleefd ubuntu-besef.

2 Apartheid

De apartheidspolitiek in Zuid-Afrika kreeg vanaf 1948 een grondwettelijke basis en werd onder de presidenten Malan en Verwoerd systematisch doorgevoerd. In wonen, werken, onderwijs, medische zorg, huwelijksrechten, culturele voorzieningen, je kunt het zo gek niet bedenken: strikte segregatie tot en met kinderschommels en toiletten aan toe.

³ Nelson Mandela, *In gesprek met mijzelf. Persoonlijke notities*, Uitgeverij Unieboek/Het Spectrum bv., Houten – Antwerpen 2010, p207.

Deze wettelijk vastgelegde scheiding van bevolkingsgroepen stelde op racistische basis. Hoe donkerder de huidskleur des te minder maatschappelijke en persoonlijke rechten een bevolkingsgroep had. De blanke minderheid onderscheidde zwarte Afrikanen, kleurlingen en Aziaten, naast en meestal tegenover het 'superieure witte ras'.

De 'superieuren' waren tijdens deze apartheidspolitik met name nazaten van Nederlandse immigranten die een harde en vernederende strijd tegen de Engelssprekende nieuwkomers rond 1900 – de Boerenoorlogen – achter de rug hadden. Na de Tweede Wereldoorlog verenigden zij zich politiek in de Nationale Partij en wisten via parlementsverkiezingen en regeringsvorming een dominante positie te verwerven. Zij grepen hun kans om 'macht en identiteit te ontplooien'. Dat streven versterkte het racistisch sentiment en vooroordeel dat al eeuwen bestond ten aanzien van kleurlingen, Aziaten en vooral zwarte Afrikanen. Waar onder Engels regime scholen en universiteiten stap voor stap voor niet witte bevolkingsgroepen opengesteld werden, kwam daar onder het 'Afrikaner regime' al snel een slot op. Huwelijkswetgeving werd afgekondigd die verdacht veel leek op die van de Neurenberger wetten van nazi-Duitsland (1935). Zoals huwelijken tussen joden en niet joden toentertijd werden verboden om 'rassenschande' te voorkomen, werd dit in Zuid-Afrika tussen witten en niet-witten geblokkeerd. Op overtreding ervan stonden zware straffen. Deze racistische huwelijkswetgeving typeert het hardvochtige en inhumane karakter van de apartheidspolitik in algemene zin.

De zogeheten *Thuislandenpolitiek*, een van de pijlers van de apartheid, was politiek instrument voor het organiseren van een leger van goedkope arbeidskrachten voor de opbouw van een moderne industriële economie. De hiermee beoogde segregatie in wonen hield ruwweg in dat een heel beperkt deel van het grondgebied van Zuid-Afrika specifiek aan de zwarte bevolking (de overgrote meerderheid) als verplicht woongebied werd toegewezen. Het betrof economisch (ook qua potentie) arme streken die ver afgelegen waren van de stedelijke gebieden waar de opkomende industrie en de enorme mijnexploitatie (o.a. goud en diamant) gevestigd waren. Slechts onder strikte voorwaarden mochten Afrikaanse zwarte arbeiders zich hier ophouden om er tegen lage lonen en lange werktijden te werken. Een zogeheten pasboekje, een nauwgezet bijgehouden *conduitestaat*, was hierbij een middel om de arbeiders er onder te houden. Dit pasjessysteem werd een van de meest gehate

uitvloeisels van de apartheid. Begrijpelijk dat in de jaren vijftig bij collectieve, geweldloze verzetsacties, met het massaal en demonstratief verbranden van deze pasjes een golf van zelfbewust protest werd aangetekend. Het antwoord van de blanke minderheidsregering op dergelijke acties was een steeds meedogenlozer optreden. Zuid-Afrika werd meer en meer een politiestaat.

3 Verzet

Het verzet van de bevrijdingsorganisatie ANC was aanvankelijk op acties van burgerlijke ongehoorzaamheid afgestemd, zoals de pasjesverbrandingen en stakingen of het bewust en aangekondigd overtreden van de zogeheten *kleine apartheid*, de apartheid in het dagelijks leven. De politie werd van te voren ervan verwittigd dat demonstranten bijvoorbeeld een restaurant 'slegs vir blankes / whites only' binnen zouden gaan. Uiteraard waren ook de media van deze plannen op de hoogte gesteld. De arrestatie van de overtreders en de achterliggende discriminerende wetten konden zo de arena van het maatschappelijk debat ingebracht worden. Dergelijke acties werden echter steeds strenger en intimiderend bestraft. Ook werden verzetsorganisaties als het ANC en andere bewegingen voor (meer) gelijke burgerrechten hard aangepakt, de liberale pers en enkele kerkelijke groeperingen daarbij inbegrepen.

De nog jonge Mandela nam toen met anderen het initiatief tot de oprichting van een militaire tak van het ANC. *Umkonkho we Size* (de speer der natie) werd een feit en een politiek c.q. maatschappelijk drukmiddel om de apartheid af te schaffen. Deze strategie van geweldloos verzet, geflankeerd door gewelddadig verzet, liep uit op arrestatie en rechtspraak.

4 Verzoeningsbesef mee dankzij Robbeneiland

Mandela hing tijdens het Rivoniaproces de *doodstraf* boven het hoofd. Bijgestaan door advocaat George Bizos en gesteund door internationale druk deze straf niet op te leggen, werd het na een langdurige en geregeld turbulente rechtsgang *levenslang*: Robbeneiland. Mandela benadrukte tijdens dit proces dat hij met het ANC streed voor een democratisch Zuid-Afrika waarin iedereen zich, ongeacht afkomst, religie of politieke overtuiging kon ontplooien. De gewapende tak van het ANC was er volgens hem om het minderheidsregime te dwingen aan de onderhandelingstafel plaats te nemen.

Mandela en de zijnen werden in de afzondering van Robbeneiland op zichzelf teruggeworpen. De vraag naar de *roots* van je persoonlijkheid, de geschiedenis van de eerste jeugdijaren, drong zich op. De herinneringen van Mandela aan de jaren dat hij zijn opvoeding in de Thembu-gemeenschap kreeg van chieft Jongintaba kwamen in alle scherpte boven. Binnen deze traditionele Afrikaanse

gemeenschap was het ubuntu-besef, intensief deel uit te maken van de gemeenschap, sterk aanwezig. Daar hoorde het streven naar herstel van gebroken sociale verhoudingen via rechtvaardige oordelen en verzoeningsgezinde ‘gebaren’ bij. Dit streven was in de geschiedenis van het Thembu-volk een belangrijke oriëntatie.

Mandela mocht al jong aanwezig zijn bij vergaderingen van politieke vertegenwoordigers, het *palaver*. Die specifieke bijeenkomsten werden onder voorzitterschap van chieft Jongintaba gehouden. Jongintaba leefde ubuntu-leiderschap aan Mandela voor.

Het palaver is een Afrikaanse oervorm van democratie, waarbij de kunst van het goed luisteren naar elkaars meningen, belangen en zorg hoog in aanzien staat.

Het palaver is een pijler voor verzoening, voor de brug die gezworen vijanden bij elkaar kan brengen.

Het besef dat juist verschillende visies op één en dezelfde (brandende) kwestie belangrijk zijn voor een evenwichtig oordeel en een afgewogen beslissing, is hier volop aanwezig. Het bevordert in hoge mate een draagvlak. De tegenstander in het palaver is geen vijand, maar een medestander die met zijn mening dwars op die van jou kan en mag staan.

Het ‘jeugdbeeld’ van palaver en verzoeningsgezindheid kwam bij Mandela niet alleen op, maar hij oefende dit ook. Het zich met hoofd en hart leren verplaatsen in de ‘tegenstander’ werd voor Mandela tijdens de levensfase *Robbeneiland* leidend principe om verder te komen. Om sleutels te vinden om de *gevangenis* waarin zich ook de blanke minderheid door de apartheid opsloot, te ontgrendelen.

5 ‘Umuntu ngumuntu ngabantu’ – ‘ik ben via wij’

Umuntu ngumuntu ngabantu (Zulu), ik ben met huid en haar verweven met de dynamiek van mijn gemeenschap. En met die van de natuur en de kosmos. Het menselijk bestaan draait om een dynamisch geheel van *op elkaar inwerkende krachten*: van de ‘vogels van vredelievendheid’ of die van de haat, van ‘ik zie je’ of ‘ik zie je niet’, - krachten die de menselijke identiteit versterken of verzwakken of zelfs vernietigen.

Tijdens de bijeenkomst van 16 juni werken we met een schema dat dit krachtenveld in zijn consequenties kan verduidelijken.

Robbeneiland werd voor Mandela een leerschool voor vredelievendheid, voor de primaire inzet van communicatie, waaraan de macht ondergeschikt moest zijn. Herstellen van banden tussen de onderling verdeelde Afrikanen en tot slot ook met de witte Afrikaners, - het stond voorop. De kunst van het vreedzaam vechten, met woorden, moest erdoor geïnspireerd en gemotiveerd worden.

En de gemeenschap? Het *wij*?

Het is een dynamische eenheid van de *levenden, de levende doden en de nog niet geboren*.

We zien hier dat *Umuntu ngumuntu ngabantu* veel verder gaat dan we westers geneigd zijn in te korten: ‘ik ben via wij’. Het betekent bijvoorbeeld dat de ‘doden’ recht van spreken hebben en zo ook de nog niet geboren. En de natuur niet te vergeten. *Ubuntu* impliceert een specifiek ecologisch bewustzijn, onverbrekelijk verbonden met de levensstijd van toekomstige generaties. Ecologisch bewustzijn is van grote, misschien wel van doorslaggevende betekenis voor het behoud van ‘moeder aarde en haar kinderen’, - het thema dat op *Madiba-dag*, 18 juli 2020, centraal stond.

De uitgave *Ubuntu. Wij zijn de aarde*, met 67 gevarieerde bijdragen, was er een verzoeningsgezinde neerslag van.

6 Vergelijkend gezien

Hoe kan ik mij, als westers mens, nu zo'n impact met de 'levende doden' en de 'nog niet geboren' voorstellen? Ik geloof niet in geesten, wel in geestkracht. Ik ben niet bang voor demonen, maar ken wel het demonische van angst. Met andere woorden, wanneer ik het personifiërende karakter van dit Afrikaanse *Umuntu ngumuntu ngabantu* abstraher en er een begripsmatig karakter aan geef, 'kan ik verder'.

De 'levende doden' met wie ik in het reine (in harmonie) moet zien te komen zijn overleden familieleden, vrienden, mensen met wie ik – samen met anderen – iets 'had' en in mijn herinnering nog 'heb'. Het obligate 'over de doden niets dan goeds' voldoet in dit verband niet. Want de doden zijn in die zin niet 'dood' en het wegvakken van de conflicten, ruzies of anderszins tijdens het leven is geen optie. Kan de notie van 'levende doden' zoiets betekenen als me voorstellen wat de *motieven* waren voor conflicten en ruzies, maar ook van de 'mooie vogels' die tijdens het leven over en weer aan kwamen gevlogen? Kan ik mij herinneren wat de misverstanden of de goede verstandhoudingen waren, die aan conflict of harmonie, ten grondslag lagen? Of kan ik mij, samen met anderen, de vraag stellen, op welke manier mijn ouders, mijn vrienden, mijn leermeesters, die 'vertrokken zijn', in hún leven opsluiting en bevrijding kenden? Hoe met name vormen van gevangenschap hún scope vernauwden, hún communicatie inperkte of zelfs deed verstommen? Zou ik – samen met anderen – niet op die wijze, door mij deze vragen in alle oprechtheid te stellen, mijn ouders, mijn grootouders, mijn oudere generaties die overleden zijn *eren*? Juist door hen in hun eigen situaties serieus te nemen? Hen daarin te kennen en te erkennen?

Zou *ik*, zouden *wij*, als cultuurgemeenschap, onze 'voorouders', zij die kennis, wetenschap, vaardigheden, kunst, politiek, rechtssystemen en rechtsbesef hadden, zij die hard hebben gewerkt, zij die als deelgenoot van de arbeidersklasse zo onder het bikkelharte regime van kapitalistische industrialisering hebben geleden, zouden wij deze intern zo verdeelde cultuurgemeenschap, 'onze voorouders', niet eren wanneer we 'hen' in een levend historisch besef 'bij onze tijd' en bij de 'tijd van de toekomst' betrekken?

Is dat niet een waarachtig 'bij de tijd zijn'? Is dit niet een belangrijk facet van *verzoening van tegendelen*?

En natuurlijk, ‘onze nog niet geboren’, de toekomstige generaties voor wie wij de verantwoordelijkheid hebben de aarde, de samenleving bewoonbaar te houden. Sterker, om onze door oorlogen, honger en droogte geteisterde planeet, weer meer adem te geven, voor medemenselijkheid, voor solidariteit!

Wat dat aangaat is het *ubuntu*-besef, verwoord in *Umntu ngumuntu ngabantu*, met zijn drievoudige *wij* van de gemeenschap, totaal in oppositie met een blind streven van economische groei die de kloof tussen arm en rijk almaar groter maakt en moeder aarde schandaliseert.

6 Sleutels tot verzoening

Vanuit het Afrikaanse *ubuntu*-besef dat in verschillende varianten - mét ‘familieverwantschap’⁴ – in veel landen ten zuiden van de Sahara levendig is gebleven, is aandacht voor geschiedenis in de vorm van muzikaal gebrachte verhalen een belangrijk bestanddeel. Mandela had daarvoor, vanwege zijn Thembu-bestemming adviseur van vorsten te worden, extra belangstelling. Bij adviezen die hij, naar de wens van chief Jongintaba, bij complexe politieke en maatschappelijke beslissingen, zou moeten geven, kon een grondige kennis van de eigen geschiedenis en die van andere volkeren van doorslaggevend belang zijn. Niet alleen de zingende oriëntatie voor de samenleving wordt in de eigen geschiedenis en in die van anderen gevonden, maar ook het zelfbesef van volkeren, hun gevoelens van identiteit.

Juist deze visie op de geschiedenis heeft de latere Mandela in zijn verzoeningspogingen enorm geholpen. Hij verdiepte zich in de geschiedenis van blanke boeren en wist in de moeilijke en beladen onderhandelingen na zijn vrijlating in 1990 een gevoelige snaar bij menig *diehard* van de Nationale Partij te raken. Dit lukte door zijn welgemeende interesse in *hun* geschiedenis. Daarbij kon hij tegelijk wijzen op de motivatie van verzet van de Boeren tegen de Engelsen en op de gevangenschap van boerenfamilies in beruchte concentratiekampen, die werden ingevoerd om het verzet van de ‘rebellens’ te breken. Was de situatie van de blanke Boeren rond 1900 niet te vergelijken met die van de zwarte Afrikanen in 1990? Zo werd Mandela’s historische kennis tegelijk een waarlijke diplomatieke troef. Dat hij in de periode van gevangenschap ook nog eens de Afrikaanse taal van zijn cipier had geleerd opende ook deuren: de Boeren waren trots op hun Afrikanertaal en Mandela sprak president De Klerk en zijn onderhandelingsdelegatie in hún moedertaal aan. Oprechte interesse in de geschiedenis van de tegenstanders en kennis van hun taal zijn belangrijke *verzoeningsgebaren*. Mandela zette deze *gestes* met voortvarendheid en de nodige humor bij onderhandelingen in. Naast grimmige en ronduit vijandige episodes tijdens dit proces over een nieuwe grondwet, waren er ook, mogelijk beslissende momenten en fasen waarin de lach triomfeerde, soms luidkeels, vaker als een glimlach die de pijn van het leed kent.

7 Dynamiek van verandering

Kijken we terug op beslissende periodes van het leven van Nelson Mandela dan zien we ‘een mens in verandering’. Een politiek leider die juist in gevangenschap tot zichzelf kwam en zijn potenties tot vruchtbaar onderhandelen ontwikkelde. Verzoeningsgezindheid was daarbij een belangrijke kracht, ook om de tegenstanders in hún waarden en in hún kwetsbaarheden te onderkennen.

De *ubuntu*-visie ‘deel te zijn van een geheel’ speelde hierin een belangrijke rol. Ook de veelal gehate tegenstanders hoorden immers bij dit geheel, het nieuw op te bouwen Zuid-Afrika! Tijdens en na zijn gevangenschap heeft Mandela dat keer op keer benadrukt. Hij toonde zich geen boze man, maar riep op de wapens ‘de zee in te gooien’ en ‘de macht van het woord te grijpen’.

⁴ Mogobe B. Ramose, *Ubuntu. Stroom van het bestaan als levensfilosofie*, Uitgeverij Ten Have, Utrecht 2017.

Verzoeningsgezindheid en veranderingsbereidheid hangen samen, - dat straalde Mandela uit. Hij gebruikte een aantal traditionele ubuntu-uitgangspunten op een creatieve manier voor een politieke visie waarin de kunst en kunde van onderhandelen verbonden was met de overtuigingskracht.⁵ Daarin sprak hij direct, niet met meel in de mond, maar recht door zee zonder de tegenpartij te krenken.

Eerder was hij uitnodigend om ervaringen en gevoelens van angst en frustratie te willen delen. Vanuit een historisch besef. Met hoofd en hart. Empathie en oordeelsvermogen laten zich niet uit boeken leren. Scherp waarnemen en bezinnen op het leven zelf is hier de leerschool. Maar vergissen we ons niet, boeken speelden in het leven van Mandela ook een belangrijke rol, zowel in vrijheid als in gevangenschap. Nota bene, de kern van zijn autobiografie heeft hij op Robbeneiland in het geheim geschreven en zijn voorliefde voor Shakespeare was beslist geen later toegedichte kant van zijn karakter. Literatuur en zeker toneelspel, geven – zo verzekerde hij zelf – inzicht in gevoelens, motieven, verwarring en verlangens bij mensen. In een brief aan zijn vrouw Winnie schrijft hij op Robbeneiland:

“Inderdaad, ‘de kettingen van het lichaam zijn vaak vleugels voor de geest’. Dat is altijd zo geweest, en zo zal het altijd zijn. Shakespeare brengt in *As you like it* hetzelfde idee op enigszins andere wijze onder woorden:

Zoet is het gebruik van tegenspoed,
die als een pad, lelijk en giftig,
toch een kostbaar juweel in zijn hoofd draagt.”⁶

⁵ Zie: Martin Hetebrij, *Politiek meesterschap. Vechten en verbinden volgens Mandela*, Mediawerf Uitgevers, Amsterdam 2015.

⁶ Nelson Mandela, *In gesprek met mijzelf*, p63. De brief is gedateerd 20 juni 1970.

II *Ubuntu als universeel verzoeningsmodel*

Ubuntu-besef en ubuntu-strategie zijn patronen voor gevoelens, gedachten en strevingen die in alle hoeken en uithoeken van onze planeet toepasbaar zijn. Meestal zien wij de realisering ervan als uitzondering op de regel van wantrouwen, angst en ontkenning van medemenselijkheid. Ik heb het dan over gebieden en periodes waarin onderdrukt, gevochten en om wraak geroepen wordt.

Die omstandigheden en tijden van groot ongeluk vinden we in grote en kleine regio's. Maar midden in die erbarmelijke situaties zijn er gelukkig ook mensen die hun eigen koers weten te volgen, dwars tegen de hoofdstroom in. Zij vinden, vanuit hun achtergronden, met hun visie op leven en samenleven, strategieën om wantrouwen, wraak en geweld – vervloekte negatieve spiraal – om te keren. Weliswaar zijn deze creatieve tegenzetten klein in schaal, maar groot in betekenis, zeker voor de lange termijn. Tenminste als we onze wereld leefbaar willen houden.

Deze tegenzetten vertonen dikwijls grote overeenkomst met ubuntu-besef en ubuntu-strategie. Ik geef van deze verrassende initiatieven twee voorbeelden, waardoor *Ubuntu als universeel verzoeningsmodel* duidelijk kan worden.

A Het eerste exemplaar licht ik uit mijn laatste boek, *Verdraagzame Islam*.⁷ Het betreft een deel van Hoofdstuk VII, 'Youssof en Ali in het Midden-Oosten en België'. Youssof en Ali zijn twee personages uit een verhaal van de Afrikaanse sage (wijsheids-leraar) Tierno Bokar. Ze raken in conflict, dat van kwaad tot erger dreigt te worden. Hun boze, agressieve gedachten roepen elkaar als 'duistere vogels' op. Het is wachten op navenante acties. Een al te bekend patroon.

Toch kan dit archetypische verhaal anders gelezen worden, zoals Bokar het voorstaat:

Ali, die eerst verontwaardigd is over de valse beschuldigingen aan zijn adres, weet een omslag in zijn denken en gevoelens te bewerkstelligen. In plaats van een kwade gedachte, een 'duistere vogel', zendt hij een goede gedachte, 'een lichte vogel' naar Youssof terug. En hij houdt vol. Uiteindelijk winnen de 'lichte vogels' het. Zij nestelen zich in de nissen van de hoofden van Ali en Youssof, en een weg tot verzoening opent zich.

B Het tweede voorbeeld is geografisch gesproken dicht bij huis: een voorstad van Parijs, *Pierrefitte-sur-Seine*. Daar weet oud-officier van het Franse leger, Nourouddine Abdoulhousen, islamiet met Indiase roots, op doortastende en inspirerende manier een waarlijke re-integratie van ontspoorde jongeren te bevorderen. Werkelijk, een prachtig voorbeeld voor het weer leefbaar maken van 'probleemwijken' van grote steden in het algemeen. Het is een ubuntu-strategie die bekendheid en navolging verdient.

⁷ Henk Haenen, *Verdraagzame Islam*, Uitgeverij Gompel&Svacina, Oud-Turnhout / 's-Hertogenbosch 2020.

A *Youssouf en Ali in het Midden-Oosten*

1 Rami Elhanan en Basam Aramin

De parabel van de Afrikaanse sage Tierno Bokar over de vogels van slechte en goede gedachten is zeker van toepassing op de Israëli Rami Elhanan en de Palestijn Bassam Aramin.⁸ In een markant interview wordt duidelijk dat zij tijdens een fase van hun leven bezeten waren van harde opvattingen, over en weer. Wederzijds wantrouwen riep bij hen alleen maar duistere vogels op, met een eenzijdig gevolg: gewelddadige actie. Hun gedrag typeerde de geweldsspiraal van kwaad tot erger die in het Midden-Oosten al decennialang regel is.

Er kwam door tragiek een omslag in hun leven. Beiden verloren zij een kind, de een door een aanslag, de ander door een rubberkogel uit een Israëlisch geweer. Het verlies van hun nog zeer jonge dochters bracht de gezworen vijanden verrassend tot elkaar. Dat kostte veel pijn en moeite en zou zonder de vredesbeweging Parents Circle Families Forum waarschijnlijk nooit gelukt zijn. Elhanan en Aramin leiden tegenwoordig deze organisatie, die uit meer dan zeshonderd Israëlische en Palestijnse families bestaat die een kind hebben verloren in de strijd. Op de homepage van dit Forum staat ‘Wij zijn de enige organisatie in de wereld die niet de wens heeft nieuwe leden te verwelkomen.’

Dialogobijeenkomsten vormen de sleutel van dit Forum van ouders, om een verzoeningsgezinde houding te bevorderen. Ze bezoeken middelbare scholen, vertellen hun persoonlijke verhaal in zaaltjes en huiskamers. Maar ook moderne communicatiemiddelen worden ingezet zoals film en sociale media, voor het doel meer van elkaar – Palestijnen en Israëli’s – werkelijk te zien en te horen. Werkelijk wil hier zeggen: losgemaakt uit het frame van de aartsvijand zonder menselijke trekken.

Het blijkt uit de strategie van Parents Circle Families Forum bovendien dat onderlinge verzoening en trauma-verwerking samengaan. Het indringende verhaal van verzoening van Elhanan en Aramin is in de film *Within the Eye of the Storm* vormgegeven. Deze film bevorderde bij een breed publiek zelfkritiek met een even terechte als noodzakelijke twijfel aan het eigen gelijk. Verdraagzame islam? Verdraagzaam Jodendom? Het vraagteken dringt zich op.

Interviewer Riemersma: “Jullie hebben een hoopvolle boodschap, maar de grote vraag is: helpt die?” Het antwoord van de twee getroffen ouders is hoopgevend.

⁸ Zie Greta Riemersma, *We moeten de vijand als mens gaan zien*, de Volkskrant 04-02-2020.

“Elhanan: ‘Natuurlijk helpt die. Dingen blijven niet altijd zoals ze zijn. De Berlijnse Muur is gevallen. Het apartheidsregime in Zuid-Afrika is verdwenen. De Sovjet-Unie is in elkaar gestort. Dingen veranderen.’

Aramin: ‘Het gaat langzaam, maar er is vooruitgang. Anders waren we er allang mee gestopt.’”

De lef om in een ontmoedigende politieke en maatschappelijke situatie in een menswaardige gezamenlijke toekomst te geloven is hier zonder de communaliteit van Parents Circle Families Forum niet goed denkbaar. Juist het groepsproces van wederzijdse herkenning en erkenning van medemenselijkheid geeft daartoe de benodigde kracht. Het direct zien en horen van de getroffen vijand in een sfeer van verzoening greep Elhanan aan:

“Een jaar na de dood van zijn dochter nodigde een kennis hem uit voor een bijeenkomst van de Parents Circle. Elhanan was aanvankelijk sceptisch, maar ging toch. Na afloop was hij niet meer dezelfde, zegt hij altijd. Hij werd omhelsd door Palestijnse ouders die ook een kind in de strijd hadden verloren. Ze huilden samen. ‘Ik was totaal gechoqueerd’, zegt hij. Het drong tot hem door hoe uitzichtloos de geweldscyclus tussen beide volken was en hij sloot zich aan bij de organisatie.”

Ontmoeting met Palestijnse medemensen knipte als het ware het collectieve label ‘VIJAND’ door. Echte rouwverwerking en verwerking van een traumatische ervaring konden toen pas beginnen, waar slachtoffer en dader met elkaar in gesprek kwamen. De Palestijn Bassam Aramin kreeg een omslag in zijn denken toen hij in een Israëlsche gevangenis zijn straf uitzat vanwege betrokkenheid bij het werpen van handgranaten naar Israëlsche militaire voertuigen. Naar eigen zeggen raakte toentertijd bij die gewapende acties niemand gewond, maar kreeg hij als tiener wel 7 jaar detentie opgelegd. In die periode maakte hij aanvankelijk kennis met de gewelddadige en vernederende kanten van het gevangenisregime, maar het zien van een film over de Holocaust, die aan Palestijnse gevangenen werd getoond, betekende voor hem een keerpunt. Het leren zien van medemenselijkheid kan ook door een documentaire tot stand komen. Film kan wakker schudden.

“Hij had gedacht dat hij zou genieten van de afslachting van de Joden, maar hij begon te huilen. ‘Gaandeweg beseft ik: als je empathie voor de ander verliest, verlies je je menselijkheid.’ Hij leerde Hebreeuws, raakte bevriend met een Israëlsche bewaker en zag in dat alleen gesprekken een einde kunnen maken aan geweld.”

De verwantschap met Nelson Mandela in gevangenschap, die vriendschap sloot met zijn cipier, de taal van de Afrikaner leerde en zich in de geschiedenis van de Afrikaner ‘boeren’ verdiepte, is opmerkelijk. Ook Mandela leerde in gevangenschap dat repressieve overheid en politieke gevangene elkaar kunnen gijzelen en dat ontmoeting en dialoog een weg uit die opsluiting kunnen bieden.⁹

In de visie van Tierno Bokar, creatief koranleraar en Afrikaanse *sage*, is indoctrinatie van ideologieën een groot struikelblok voor barmhartigheid, verzoening en vrede. In het indrukwekkende interview dat Greta Riemersma bij de Israëlsch-Palestijnse ‘Youssof en Ali’ afnam komt deze blokkade scherp naar voren. Het gaat hier om het kernthema van Bokar. Daarom citeer ik uitvoerig uit dit interview. Het vraaggesprek geeft in zijn persoonlijke setting en concrete taal de schrijvende

⁹ Zie Henk Haenen, *Ubuntu en Nelson Mandela. Afrikaanse filosofie van verzoening*, DAMON, Eindhoven 2018.

werkelijkheid achter abstracte woorden goed weer. Het is een *verhaal* dat wordt verteld, door twee vijanden die elkaar als broer hebben herkend en erkend.

“Waardoor gaat dit conflict nu al zo lang door? Speelt indoctrinatie een rol?”

Elhanan: ‘Beide samenlevingen leven al 150 jaar in oorlog en dus stomen ze de jonge generaties klaar om hun levens op te offeren. Dat doen ze door de andere kant te verbergen, te demoniseren en te dehumaniseren. Daardoor ontstaan muren in de hoofden van mensen die sterker zijn dan die van beton. We komen ze elke keer tegen als we met Israëlische of Palestijnse scholieren spreken. De meeste vinden ons knettergek omdat we elkaar broers noemen.’

Neemt de indoctrinatie toe?

Elhanan: ‘Absoluut.’

Hoe gaat dat praktisch in zijn werk?

Elhanan: ‘Je leert in beide samenlevingen vanaf de geboorte de eigen groep te versterken en te rechtvaardigen. Het is de hele atmosfeer, de cultuur, die vervolgens in het lescurriculum terechtkomt.’

Aramin: ‘Lees maar eens *Palestine in Israeli School Books* van Nurit Peled-Elhanan. Nergens staat in het Israëlische lesmateriaal: haat of dood de Palestijnen. De boodschap is: negeer de Palestijnen, ze zijn niet hier.’

Elhanan: ‘Het boek is geschreven door mijn vrouw, zij is hoogleraar in vergelijkend literatuuronderzoek. Ze heeft er ongeveer vijfhonderd schoolboeken voor bestudeerd. Het wordt inmiddels in heel Israël geweerd.’

Aramin: ‘Ook in Palestina keert het nationale narratief zich tegen de andere partij, maar minder via schoolboeken, omdat de internationale gemeenschap ze sponsort en voorwaarden stelt. Los daarvan: in Palestina heb je geen schoolboeken nodig om de bezetters te haten. Je hoeft alleen maar in een vluchtelingenkamp te wonen.’

Elhanan: ‘Of traangas te ruiken.’”

Het elkaar niet als mensen zien, of laten merken dat ze er helemaal *niet toe doen*, door hun aanwezigheid te verzwijgen – bijvoorbeeld in het lescurriculum op scholen – maakt wegen vrij voor geweld in allerlei vorm: psychologisch, sociologisch, opvoedkundig en fysiek, van hardhandig politieoptreden tot marteling en liquidatie, van stenen gooien tot terrorisme. Er valt een lange lijst te maken van vormen van geweld, maar een gegeven is constant, de gewelddadigheid in de taal. Die moet geweldsuitoefening legitimeren.

Elhanan wijst op hedendaagse vormen van tribalisme. Die benadrukken vanaf de geboorte de exclusieve rechten van de eigen groep en meten de waarde van acties naar dit groepsbelang af. Dit tribalisme heeft gesloten kaders: de mensen van de ‘eigen stam’ zijn superieur, de mensen van ‘andere stammen’ zijn inferieur of hebben (eigenlijk) geen bestaansrecht, zeker niet op het nationale territorium dat scherp begrensd is. Maar daarmee is niet alles gezegd want dit tribalisme impliceert de collectieve dwang daarmee in te stemmen: uniforme mening, uniform gedrag, uniform geweten. *Palestine in Israeli School Books* van Nurit Peled-Elhanan wordt niet voor niets in Israël geweerd. Het legt de vinger op een pijnlijke en beschamende plek.

Pluraliteit in de samenleving en in visies, bijvoorbeeld op vijandschap, wordt verdacht gemaakt of ontkend. Conformisme aan de eigen natie is tot hoogste goed verheven. Het conflict tussen Israëli’s en Palestijnen houdt de wereld een spiegel voor van mondiale ontwikkelingen die in de richting van hedendaags tribalisme gaan. De wijze woorden uit de Koran, van Soera XXX 22, worden door deze ontwikkelingen met de voeten getreden.

“De schepping van de hemelen en de aarde, de verscheidenheid van uw talen en uw (huid)kleuren zijn vooral voortreffelijk voor hen die nadenken.”

In het interview komt – onvermijdelijk – de politisering van religies ter sprake. Riemersma:

“De radicalisering neemt toe. Kijk alleen al naar het toenemende aantal fundamentalistische gelovigen aan beide kanten.

Elhanan: ‘Luister, het conflict is niet religieus. Nog niet. Op het moment dat het dat wordt, is dat het einde van ons allemaal. De meeste gelovigen kunnen namelijk geen compromissen sluiten.’

Je hoort steeds vaker zeggen dat het wel een religieus conflict is, ook buiten Israël.

Elhanan: ‘Hoe meer mensen in deze kwestie radicaliseren, hoe religieuzer ze worden. Weet je waarom? Wanneer je je gedrag niet meer rationeel kunt verklaren, gebruik je religie om het te rechtvaardigen.’”

(...)

Bokar’s nadruk op samenhang van kennis en geloof is in de kwestie van radicalisering van islam (of van welke religie dan ook) van grote betekenis. Bedoelde kennis betreft niet alleen theologische inzichten en praktijken, maar ook maatschappelijke, economische, politieke en historische. Hoe meer deze kennis toeneemt des te meer kan begrip voor belangen, motieven en angsten van de vijand, groeien. Dit wordt geïllustreerd door de Palestijn Aramin in zijn antwoord op een vraag over kennis van Israëli’s en Palestijnen van elkaars geschiedenis.

“De twee volken kennen elkaar nauwelijks, zeggen jullie. Betekent dat ook dat de Palestijnen niets weten over de Holocaust?”

Aramin: ‘In de Palestijnse samenleving wordt geen informatie over de Holocaust verstrekt. Ik ben me erin gaan verdiepen en snap nu waarom Israëliërs zo hechten aan hun veiligheid. Daarin ligt de sleutel om hen te benaderen. Daarmee zeg ik niet: onderdruk mij maar.’

Natuurlijk niet. Er zullen op deze plek eeuwig Israëliërs en Palestijnen blijven. We moeten het land delen of de begraafplaatsen, zoals Rami zegt. Het land delen is de enige oplossing, want onze levens zijn belangrijker dan land.”

Tot zover een deel van *Youssouf en Ali in het Midden-Oosten en België* waarin een aantal uitgangspunten van ubuntu-besef en ubuntu-strategie opmerkelijk naar voren komen.

Het voorbeeld van ‘Kapitein Nourouddine Abdoulhousen’ zet ook tot denken aan:
Ubuntu in Pierrefitte-sur-Seine.

B *Re-integratie van ontspoorde jongeren in Pierrefitte-sur-Seine*

Artikel ‘de Volkskrant 21-05-2021’ – zoals ingezonden op 20-05-2021
Door Eline Huisman

Voor de Kapitein zijn jongeren uit voorsteden geen ‘dodelijk gevaar’ voor Frankrijk

In Frankrijk ontplofte eind april een bom: (oud-)generaals waarschuwden openlijk voor een burgeroorlog. De boosdoeners volgens hen: de politieke islam en ‘de hordes’ uit de voorsteden. Maar één militair vecht in de buitenwijken van Parijs voor een andere toekomst van Frankrijk.

Kapitein Nourouddine Abdoulhousen (rode baret) met leden van zijn organisatie Laissez-Les Servir.
Beeld Laissez-Les Servir

‘Kameraden!’ De stem van Nourouddine Abdoulhousen galmt door de gymzaal. Nu al zijn troepen binnen zijn, is het tijd voor de start van de dag. In strakke rijen stellen de kameraden zich op aan weerszijden van hun ‘Kapitein’. Links de moeders en de kleintjes, rechts de tieners in wit tenue, tussen

hen in de Franse driekleur. Armen strak langs het lichaam, voeten bij elkaar – ‘Kom, kinderen des vaderlands, *le jour de gloire est arrivé!*’

De Marseillaise, de vlag, het militaire protocol – het is een bloedserieuze zaak voor kapitein Abdoulhousen. Want het goede leven begint bij discipline, trots en liefde voor het vaderland. Ook hier in Pierrefitte-sur-Seine, net buiten Parijs, in een van Frankrijks armste departementen, Seine-Saint-Denis. Of nee – júst hier, wat Abdoulhousen betreft. Als voormalig officier bij het Franse leger zet hij de militaire discipline in om jongeren uit arme voorsteden, veelal met een migratie-achtergrond, op weg te helpen ‘goede burgers’ te worden.

‘Klinkt dat fascistisch?’, vraagt Abdoulhousen. ‘Ik weet dat sommige Fransen dat zullen zeggen. We schamen ons voor patriottisme. We zijn bang om migranten te leren dat Frans zijn mooi is. Maar dat is precies wat Frankrijk nu nodig heeft: een gedeelde identiteit waar iedereen trots op kan zijn. En dat begint bij het zichtbare.’

Burgeroorlog

Franse militairen die zich bemoeien met immigratie en identiteit – dat is uiterst ontvlambare materie dezer dagen. Eind april publiceerden zo’n twintig (oud-)generaals een open brief in het zeer conservatieve weekblad *Valeurs Actuelles*, waarin ze waarschuwden voor een op handen zijnde burgeroorlog. Frankrijk dreigt uiteen te vallen door een aantal ‘dodelijke gevaren’, schreven de militairen. De grote boosdoeners: ‘De politieke islam en hordes uit de voorsteden’, samen met antiracisten die ‘onrust, zelfs haat zaaien tussen bevolkingsgroepen’.

Als de regering die gevaren niet snel de kop indrukt, zou het leger gedwongen zijn tot ingrijpen. En zijn president Macron, diens kabinet en het Franse parlement straks ‘verantwoordelijk voor duizenden doden’. Behalve de (oud-)generaals ondertekenden ook bijna honderd hoge officieren en ruim duizend militairen de brief.

Furieus was zowel minister van Defensie Florence Parly als stafchef van het leger François Lecointre. De brief was onacceptabel, de strijdkrachten onwaardig. Neutraliteit is een van de essentiële principes voor het leger, en militairen horen zich niet te mengen in de binnenlandse politiek. ‘Hun prioriteit ligt bij de strijd tegen een concrete vijand, tegen de terroristen van IS’, reageerde Lecointre in het dagblad *Le Parisien*. De generaals zouden voor een militaire raad verschijnen, verzekerde hij, terwijl het ministerie de andere ondertekenaars zou achterhalen om die eveneens op sancties te trakteren.

Nog nauwelijks hadden de minister en stafchef de kwestie bezworen door te benadrukken dat de briefschrijvers toch vooral oudgedienden waren met een verwrongen beeld van de realiteit, of de volgende bom werd gedropt. Opnieuw via *Valeurs Actuelles*, dit keer door militairen in actieve dienst. Tenminste, zo zeggen de geheimzinnige briefschrijvers zelf – de auteurs blijven anoniem. ‘De burgeroorlog broeit in Frankrijk, en dat weet u heel goed’, schrijven ze. ‘Onze steden en dorpen vallen ten prooi aan geweld’, terwijl ‘haat tegen Frankrijk de norm is geworden’.

Leden van Laissez-Les Servir worden gebriefd tijdens de 40-daagse Marathon van Solidariteit, waarbij ze honderden maaltijden per dag maken voor mensen in Pierrefitte-sur-Seine.
Beeld Thibault Camus / AP

Wortels hakken

In de gymzaal van Pierrefitte-sur-Seine slaat Abdoulhoussein met zijn vuist op tafel. Hij kent een aantal wel, van die militairen die zich roeren. Maar waar blijven ze dan, als ze zo nodig oorlog willen voeren? ‘Kom hier en trek ten strijde, maar dan wel met z’n allen. Geef het goede voorbeeld in plaats van angst te zaaien. Ja, we moeten vechten – niet tegen elkaar, maar met elkaar!’

Laat ze beginnen bij de wortels, stelt de Kapitein voor – die moeten nog gesneden worden. Of help desnoods de uien pellen. Want dat is de militaire operatie van vandaag: voor het eind van de middag moeten hier minstens vierhonderd maaltijden zijn bereid en ingepakt om uit te delen aan armen en daklozen in de wijk. Het is de een-na-laatste dag in de 40-daagse Marathon van Solidariteit, zoals hij de missie heeft genoemd die volgens een minutieus uitgedacht regime wordt uitgevoerd.

Laissez-Les Servir heet zijn organisatie – Laat Ze Dienen. Daar begint het mee, legt Abdoulhoussein uit: ‘Door een ander te helpen, draag je iets bij én bouw je aan je zelfvertrouwen.’ Nu is dat de

maaltijdenmarathon, maar ‘zijn’ jongeren helpen ook in coronatesttenten, geven bloed, of maken natuurgebieden schoon. Schoolverlaters en ‘probleemjongeren’ neemt hij mee op zomerkamp om met sport en spel meer grip op hun leven te krijgen. En voor geschiedenisles gaan de jongeren naar herdenkingen, zoals eerder deze maand nabij Lyon. Daar liggen op de nationale begraafplaats ook Senegalese soldaten die in de Tweede Wereldoorlog aan Franse zijde vochten.

Abdoulhoussen, een moslim van Indiase origine, kwam als migrant naar Frankrijk, waar hij zich al snel aansloot bij de strijdkrachten. ‘Als kind was ik gefascineerd door het leger. De mooie uniformen, het groepsgevoel, de trotse moeders. Prachtig theater vond ik het.’ Door te dienen in het leger kon hij zich naar eigen zeggen de waarden en tradities van zijn nieuwe vaderland toe-eigenen. ‘Daarmee deel ik in de erfenis van de Franse geschiedenis. Dat maakt me trots. Ik word niet minder Indiaas door Frans te zijn.’ Hij wijst op zijn leren instappers. ‘Ik draag nog steeds Indiase schoenen en ’s avonds eet ik curry. Maar die identiteit hoef ik niet voortdurend te claimen.’

Kapitein Nourouddine Abdoulhoussen deelt maaltijden uit aan armen en daklozen in Pierrefitte-sur-Seine, net buiten Parijs. Beeld Thibault Camus / AP

Houvast

Tevreden ziet Abdoulhoussen vanuit zijn ‘commandocentrum’ – een groot bureau naast de ingang van de gymzaal – toe hoe een van de jongens een oranje pion twee centimeter opschuift, terug in een strakke rij. “Wauw” begint daar, met oog voor detail.’ Aan de muur achter hem hangen de instructies per team – administratie, voorraadbeheer, verpakkingen, hygiëne, distributie. Daarnaast een overzicht van de menu’s per dag, en het aantal afgeleverde maaltijden – 654 op z’n hoogtepunt.

Op het menu vandaag: rijstsalade, de lievelingsmaaltijd van Linda’s oudste zoon. ‘Vijf maanden geleden ben ik hem verloren’, vertelt de jonge vrouw terwijl ze naar buiten wijst. ‘Hier vlakbij is het gebeurd.’ Een ruzie met vrienden, ‘het liep uit de hand’. Net 18 jaar was hij. Nu komt ze hier, om de

andere moeders te helpen met koken en om afleiding te vinden. ‘Als ik alleen thuisblijf, word ik depressief. Dat ik hier word verwacht, geeft me houvast.’

Net als veel jongeren hier leerde Linda Abdoulhoussen kennen op straat. Zijn recept: op pad gaan in de arme voorsteden, een praatje aanknopen met rondhangende jeugd, vragen wat ze te doen hebben en ze uitnodigen bij hem langs te komen. Soms met een lokkertje, lacht de Frans-Pakistaanse Ali.

‘Morgen om tien uur gaan we paintballen, zei de kapitein toen ik hem voor het eerst ontmoette. Dat leek me wel wat.’ Dat hij de volgende ochtend in een liefdadigheidsactie bleek beland, nam hij op de koop toe. ‘Na twee dagen werken, kregen we inderdaad onze beloning.’

Intussen is hij opgeklommen tot chef hygiëne, en voorziet hij daarnaast zijn kapitein van koffie.

‘Waarom ik ben gebleven? Onder zijn leiding word ik een beter mens’, zegt Ali zonder spot. ‘Als ik nu een taak krijg, wil ik het goed doen. De Kapitein geeft ons vertrouwen en verantwoordelijkheid, dat helpt me vooruit. En hij heeft een team van vijftig militairen aangestuurd. Door hem na te doen, probeer ik een goede leider te worden.’

Zin om te leven

Misère in het kwadraat, vatte de Franse krant *Libération* de sfeer in Pierrefitte-sur-Seine een paar jaar geleden bondig samen. Een in zichzelf gekeerd bolwerk van drugs, criminaliteit en extreme armoede, waarin dramatische incidenten zoals met Linda’s zoon bij de wrange realiteit horen. De flatgebouwen met ingegooide ruiten, winkelwagens vol vuilnis op straat en rondhangende daklozen stemmen inderdaad mistroostig. Maar wie hier binnenstapt, komt ‘met goed gedrag en goed humeur’, vat een van de moeders het samen.

Ja, iedereen hier heeft een verhaal – migrant zonder papieren, een broer die jihadist wordt, een halve wijsvinger als gevolg van een agressieve man. Zelf heeft Mina gisteren haar laatste chemokuur gehad. ‘Maar de Kapitein maakt geen onderscheid, orders zijn orders. Er samen iets van maken, geeft zin om te leven.’

Voor wie de Marathon tot een goed einde brengt, volgt straks een certificaat, getekend door de burgemeester. De overgrote meerderheid van de deelnemers van Laissez-Les Servir zijn vrijwilligers, de organisatie draait op donaties uit het netwerk van Abdoulhoussen. Aan de muur hangt een rij met sponsornamen; bedrijven die hier kunnen scouten voor getrainde werknemers.

Een enkeling weet Abdoulhoussen zelf een betaalde plek te geven, zoals de Senegalese Biline, die als ‘sergeant’ nu andere jongeren onder zijn hoede neemt. ‘Ik gebruikte drugs, haalde narigheid uit, had

geen vaste verblijfplaats’, zegt Biline. ‘Discipline heeft dat veranderd. Nu laat ik andere jongeren zien hoe je verantwoordelijkheid moet nemen.’

Trots

Het Franse leger, dat is niet anders dan het Franse volk, zegt Abdoulhousen. Met andere woorden: militairen zijn niet rechtser dan de rest van Frankrijk. En die extreemrechtse tekst, zoals premier Castex de recente brief noemde, is geen uitwas die zich beperkt tot een clubje anonieme militairen. Marine Le Pen, kandidaat voor de presidentsverkiezingen namens Rassemblement National, schaarde zich zonder aarzelen achter de briefschrijvers die volgens haar ‘miljoenen Fransen’ aan hun zijde vinden.

Maar met extreemrechtse praatjes komt Frankrijk niet vooruit, zoals armoede en racisme voor hem evenmin een excuus zijn om het op te geven. ‘Kijk om je heen, help wie je kan, en deel de trots voor dit land. De Kapitein wacht op jullie.’